INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA E’TIBOR QARATISH BIRLIKLARI: KORPUSGA ASOSLANGAN QIYOSIY TAHLIL

Izbosarova Xulkar Alisher qizi

O‘zbekiston Davlat Jahon tillari Universiteti, Toshkent

khulkarizbosarova@gmail.com

Annotatsiya. Tezisda ingliz va o‘zbek tillaridagi e’tibor qaratish birliklari Braun hamda UzBooks korpuslaridan tanlangan badiiy materiallar asosida qiyoslanadi. Tahlil grammatik variantlar, to‘ldiruvchi bilan bog‘lanish va ajratilgan qo‘llanish o‘rtasidagi munosabatga qaratilgan. Chastota ko‘rsatkichlari avtomatik qidiruv orqali olingan dastlabki natijalar sifatida talqin qilinadi. Funksional o‘xshashlik shakliy tenglikni anglatmasligi, tillararo qiyosda morfologik oila bilan alohida shaklni farqlash zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: e’tibor qaratish birliklari, qiyosiy tilshunoslik, korpus lingvistikasi, ingliz tili, o‘zbek tili, morfologik ekvivalentlik, sintaktik pozitsiya

Kirish

E’tibor qaratish birliklari (attention-getting devices) nutqda tinglovchining diqqatini jalb qilish va muloqot jarayonini boshqarishda muhim rol o‘ynaydi. K. Aijmer *look, see, listen* birliklarini korpus materialida e’tibor qaratish vositalari sifatida tadqiq etadi [1]. Tillararo qiyosiy korpus tadqiqotlari bunday birliklarning turli tillarda qanday morfologik va sintaktik shakllarda namoyon bo‘lishini aniqlash imkonini beradi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi ingliz tilining *look/listen* va o‘zbek tilining *qara/qarang/eshit/tingla* e’tibor qaratish birliklarining morfologik va sintaktik ekvivalentligini korpus materiali asosida qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Tahlil uchun Brown va UzBooks badiiy korpuslaridan olingan misollar tanlanib, ularning strukturaviy va funksional xususiyatlari taqqoslanadi. Qiyoslashning umumiy asosi tinglovchi

diqqatini yo‘naltirish funksiyasi bo‘lib, aynan shu asos turli grammatik shakllarni taqqoslash imkonini beradi.

Metodlar

Tadqiqot uchun ikki badiiy korpus tanlandi. Ingliz tili uchun Braun korpusining badiiy bo‘limlari (K, L, M, N, P, R) ishlatildi: 126 matn, 253 881 leksik token [2]. O‘zbek tili uchun UzBooks korpusidan [4] 12 ta badiiy asar tanlandi: jami 495 396 leksik token, har bir kitobdan taxminan 60 000 so‘zgacha. Korpuslar badiiy nasrni qamrab oladi va dialog satrlarini o‘z ichiga oladi.

Qidiruv inventari quyidagilarni o‘z ichiga oldi: ingliz tilida *look, listen*; o‘zbek tilida QARA oilasi (*qara, qarang, qaranglar, qaragin, -chi* variantlari) va eshitish fe’llari. *You know* hamda *bilasizmi/bilasanmi* shakllari aqliy idrokka asoslangan qiyosiy guruh sifatida qo‘shildi. Qidiruv assimetriyasi mavjud: inglizcha buyruq shakllari homografiya sababli faqat gap boshida yoki kirish elementidan keyin qidirildi; o‘zbek tilidagi tuslangan shakllar gapning istalgan joyida qidirildi.

Strukturaviy tahlil uchun to‘ldiruvchili (predikativ) va ajratilgan (diskursiv marker) qo‘llanishlar ajratildi. To‘ldiruvchili qo‘llanishda fe’l obyekt bilan strukturaviy birikkan (*Look at me, Menga qara*), ajratilgan qo‘llanishda esa vergul bilan ajratilgan diskurs markeri sifatida namoyon bo‘ladi (*Look, old man...*).

Hisoblar avtomatik qidiruv andozalari orqali topilgan nomzodlarni ifodalaydi. Konkordans namunalari tanlab tekshirilgan, biroq barcha holatlar pragmatik jihatdan qo‘lda belgilab chiqilmagan. Korpuslar turli davrlarni qamraydi (Brown 1961, o‘zbek 1961–2019). OCR va tokenizatsiya xatolari mavjud. Chastota ipm = f/N × 1 000 000 formulasi bilan normallashtirildi; f — uchrash soni, N — qism korpus hajmi. Biroq normallashtirish korpuslar tarkibi va qidiruv mezonlaridagi farqni bartaraf etmaydi. Chastotani matnlar bo‘ylab tarqalishidan ajratib talqin qilish ham yetarli emas [3].

Natijalar

Tanlangan materialda birliklarning chastotasi va strukturaviy taqsimoti turlicha bo‘ldi. Jadval 1 tanlangan e’tibor qaratish birliklarining chastotalarini taqdim etadi.

1-jadval. Tanlangan birliklar bo‘yicha dastlabki qidiruv natijalari

Birlik	Chastota	ipm
look (EN)	29	114,2
listen (EN)	17	67,0
you know (EN)	29	114,2
qara (UZ)	112	226,1
qarang (UZ)	91	183,7
QARA oilasi (UZ)	225	454,2
bilasizmi/bilasanmi (UZ)	54	109,0

O‘zbek materialida QARA oilasining 225 nomzodidan 159 tasi to‘ldiruvchili, 35 tasi ajratilgan qo‘llanish andozasiga mos keldi. Ajratilgan shakl avtomatik ravishda diskurs markeri deb qabul qilinmaydi: masalan, *Qara, …* ko‘rish harakatini ham talab qilishi mumkin. Ingliz korpusida *look* 29 nomzod berdi, shundan 11 holat to‘ldiruvchili, 9 holat ajratilgan pozitsiyada kuzatildi.

Morfologik jihatdan asosiy farq shundaki, o‘zbek tilida bir fe’lning ko‘p grammatik shakli (*qara*, *qarang*, *qaranglar*, *qaragin*, *-chi* variantlari) birgalikda QARA oilasini tashkil etadi, ingliz tilida esa *look* yagona o‘zgarmas shakl sifatida namoyon bo‘ladi. Bu o‘zbek tilidagi agglutinativ tuslanish bilan bog‘liq: *qara-ng* shaklida ikkinchi shaxs hurmat/ko‘plik ma’nosi, *qara-ng-lar* shaklida ko‘plik ifodalanadi; *-chi* esa yuklamadir. Ingliz tilining kanonik ikkinchi shaxs buyruq shaklida bunday affiksal qarama-qarshilik yo‘q. QARA oilasi va *qara/qarang* qatorlari bir-birini qamrab oladi; jadvaldagi sonlar qo‘shib hisoblanmaydi.

Sintaktik pozitsiya farqi tillarning asosiy so‘z tartibi bilan bog‘liq. O‘zbek SOV tartibida to‘ldiruvchi fe’ldan oldin keladi, masalan: “Menga qara, Abil, kasali og‘irmi?” (J. Qurbonov, *Sardoba*, 2004; UzBooks matni [4]). Ingliz SVO tartibida fe’l

to‘ldiruvchidan oldin joylashadi: “Look at those stupid kids” (Brown ck01), “Look, old man, you can’t go up” (Brown cl16).

Qiyoslash uchun tuzilgan *Look at me! — Menga qarang!* juftligida *at* predlogiga jo‘nalish kelishigi mos keladi. Ammo *Listen to me! — Meni tinglang!* juftligida *to* predlogi tushum kelishigi bilan muvofiqlashadi. Demak, predlog va kelishik o‘rtasida barcha fe’llar uchun yagona moslik yo‘q; boshqaruv modeli har bir leksema doirasida aniqlanadi.

OPUS TED2020 parallel korpusidan olingan misol [5] strukturaviy-funksional muvofiqlikni tasdiqlaydi: “Look here. This is how it was in 1975. — Mana qarang. 1975-yilda ko‘rsatkichlar shunday edi.” Bu juftlik so‘zma-so‘z tenglikni emas, bir xil vazifani turli vositalar bilan bajarishni ko‘rsatadi: inglizcha *here* unsuri fe’ldan keyin, o‘zbekcha *mana* esa fe’ldan oldin kelgan.

Dastlabki kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, funksional o‘xshashlik (tinglovchi e’tiborini jalb qilish) morfologik va sintaktik formal assimetriya bilan birga keladi. Ingliz tilida yagona leksik shakl turli kontekstlarda ishlatilsa, o‘zbek tilida bir xil funksiya uchun bir nechta grammatik shakllar mavjud. Lug‘aviy idrokni bildiruvchi buyruq va diskurs markeri vazifalarini ajratish uchun to‘liq pragmatik annotatsiya talab etiladi; hozirgi tahlil strukturaviy pozitsiya va valentlik asosida amalga oshirildi.

Xulosa

Ushbu tadqiqotning ilmiy hissasi morfologik oilani belgilash hamda sintaktik o‘rin va valentlik tahlilini birlashtirib, grammatik variantni leksik chastotadan ajratish va lug‘aviy ko‘rish ma’nosidagi fe’lni pragmatik markerdan ajratish usulida namoyon bo‘ladi. Bu yondashuv ushbu tadqiqot doirasida qo‘llanilgan bo‘lib, agglutinativ va analitik tillarni qiyoslashda morfologik paradigmani hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. Asosiy xulosa shundaki, ingliz va o‘zbek tillaridagi e’tibor qaratish birliklari funksional jihatdan yaqin, ammo morfologik va sintaktik jihatdan asimmetrikdir. O‘zbek tilida bir fe’lning ko‘p grammatik shakli ingliz tilidagi yagona shaklga mos keladi; sintaktik

pozitsiya farqi tillarning asosiy so‘z tartibi bilan bog‘liq. Kelajakda muvozanatli va davr jihatidan mos korpuslar, shuningdek, to‘liq qo‘lda pragmatik annotatsiya zarur. Bu lug‘aviy buyruq va diskurs markeri vazifalarini aniqroq ajratish va tillararo funksional ekvivalentlikni chuqurroq o‘rganish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aijmer K. The attention-getting devices look, see and listen // The Prague School and Theories of Structure. Göttingen: V&R unipress, 2009. P. 163–176. DOI: 10.14220/9783862347049.163.

2. Francis W.N., Kučera H. A Standard Corpus of Present-Day Edited American English, for Use with Digital Computers. Providence: Brown University, Department of Linguistics, 1964 (revised 1971, 1979).

3. Gries St. Th. Dispersions and adjusted frequencies in corpora // International Journal of Corpus Linguistics. 2008. Vol. 13, № 4. P. 403–437. DOI: 10.1075/ijcl.13.4.02gri.

4. Mamasaidov M., Shopulatov A. UzBooks dataset. 2023. URL: https://huggingface.co/datasets/tahrirchi/uz-books (murojaat sanasi: 02.11.2026).

5. Tiedemann J. Parallel Data, Tools and Interfaces in OPUS // Proceedings of the Eighth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC’12). Istanbul: ELRA, 2012. P. 2214–2218. URL: https://aclanthology.org/L12-1246/.